

355.425.4(497.7)"1941/1944"
94(497.11)"1941/1945"

COBISS.SR-ID 83426057

Језик рада: Српски
Примљен: 28. 07. 2022.
Прихваћен: 15. 09. 2022.
Тип рада: Оригинални научни рад

Проф. др Александар Литовски
Институт за националну историју
Скопље, Република Северна Македонија
E-mail: acelitobitola@gmail.com

Др Роберто Трајковски
Средњошколски центар „Таки Даскало“
Битољ, Република Северна Македонија
E-mail: trajkovski.robert@yahoo.com

РАЗВОЈ НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКЕ АНТИФАШИСТИЧКЕ БОРБЕ У ВАРДАРСКОЈ МАКЕДОНИЈИ 1941–1944, ПРЕМА ДОКУМЕНТАЦИЈИ ВЕРМАХТА

АПСТРАКТ: Иако је већи део Вардарске Македоније, у периоду од 1941. до 1944. године, кратко време био под директном окупацијом Вермахта, његова документација представља велику базу података који се односе на развој Народноослободилачког покрета (НОП), са војног, али и политичког, економског, културног и националног аспекта. У чланку је научно разрађено неколико важних историјских прекретница које у поменутој документацији анализирају, синтетишу и вреднују војнооперативне територијалне команде, службе и институције Вермахта.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Вардарска Македонија, Други светски рат, Вермахт, Народноослободилачка војска и партизански одреди Македоније (НОВ и ПОМ)

Већ током Априлског рата 1941. године, према споразуму Рибентроп-Ђано, Вардарска Македонија је препуштена Бугарској и Италији, али је Трећи рајх и даље имао номиналну војностра-

тешку контролу над њом.¹ Такође, према споразуму Клодиус – Попов, из априла 1942, Трећи рајх је имао и приоритет у експлоатацији привредних добара.² Стога је и примарни интерес одељења војнообавештајне службе (Абвер) и војноекономских институција Вермахта, тада концентрисаних у Вардарској Македонији, био првенствено да координирају активности које се односе на несметану експлоатацију и транспорт рудног богатства и дувана.³ Због тога се и најранија документација Вермахта о НОП-у у Вардарској Македонији односи на те области.

Непосредно после Априлског рата, тадашњи Покрајински комитет (ПК) КПЈ за Македонију без неке иницијативе за спровођење партијске линије за организовање оружане борбе, извршио је неколико диверзантских акција. Нешто касније, нови ПК, настао после интервенције Централног комитета КПЈ, чврсто се залаже за почетак општенородне оружане борбе. Основан је Покрајински војни штаб (ПВС) и започете су припреме за формирање неколико партизанских одреда. Као резултат поменутог борбеног става, 11. октобра 1941. године, дејствима Прилепског партизанског одреда (ПО), отпочео је оружани антифашистички устанак македонског народа, што је био догађај који су забележиле и службе и институције Вермахта.⁴ Наиме, тако је економски официр Вермахта у Софији, у извештају од 31. октобра 1941. године, оквалификовао атентат извршен у Прилепу.⁵

¹ Већи део Вардарске Македоније, између 1941. и 1944. године, кратко време је био под директном окупацијом Вермахта, односно од Априлског рата 1941. године до периода између 9. септембра и 19. новембра, када су се последњи припадници Вермахта, преко Качаничке клисуре, повукли на север. Марјан Димитријевски, „Интересот на Третиот Рајх кон Југоисточна Европа и Македонија во периодот 1933-1945 година“, *Гласник на Институтот за национална историја (скраћено ГИНИ)*, XXXXIII, бр. 1, (1999), 56. *Fuhrer Directives and other top-level directives of the German armed forces 1939-1941*. (US Government, Washington, D.C., 1948), 161-171.

² Витка Тошкова, *България и Третиот Рајх (1941-1944)* (София: Политички отношения. Наука и искуство, 1975), 55-56.

³ *Zbornik dokumenata o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*. том 12. књига 1. Dokumenta nemačkog Rajha 1944-1945 (Београд: Vojnoistorijski institut, 1973), док. бр. 66, 221-222, Марјан Димитријевски, *Политиката на Третиот Рајх кон Македонија 1933-1945 година* (Скопје: ИНИ, 2001), 64-65.

⁴ *Извори за ослободителната војна и револуција во Македонија 1941-1945, (натаму само Извори...)* Скопје, 1968, т. I, кн. 1, док. 1, 14, док. 8, 41-42.; Велимир Брезоски, *Комунистичка партија на Македонија 1941-1944* (Скопје: ИНИ, 2003), 83-126.; Михајло Апостолски, „Секавање на еден од првите состаноци на Покраинскиот штаб за Македонија“, *У: Скопје во Ослободителната војна и Револуцијата 1941-1945*, т. I, кн. 1, (Скопје: ИНИ, 1984), 710.

⁵ Томо Ристовски, „Прилеп и Прилепско во 1941-1942 година низ германската документација“, *У: Прилеп и Прилепско во НОВ 1941 година*. (Скопје: Култура, 1976), 148.

Партизански одреди формирани у прилепском и кумановском крају су расформирани или разбијени до краја 1941, а нови су формирани у пролеће 1942. године. У лето 1942. формиран је нови ПК, док је некадашњи Покрајински војни штаб прерастао у Главни штаб (ГШ) Народноослободилачких партизанских одреда Македоније (НОПОМ).⁶

Током 1942. године Трећи рајх у Вардарској Македонији највише се бавио увећањем експлоатације минералних сировина. У ту сврху, у сарадњи са бугарским властима, основано је неколико акционарских друштава за експлоатацију руде.⁷ Истовремено, рудници и погони за прераду руде постали су једна од главних мета новоформираних партизанских одреда. Првенствени циљ је био да се успори или поремети ископавање, прерада и транспорт руде, док је тзв. „Индустријску стражу“ (Werkshutz), организовану од људи из бугарске полиције и задужену за њихово обезбеђење, а наоружану и опремљену од АБВЕР-а, требало разоружати.⁸

Крушевски партизански одред „Питу Гули“, 7/8. септембра 1942. године, напао је и оштетио рудник „Цер“, док је партизански одред „Димитар Влахов“, 28. септембра 1942. године, тешко оштетио инсталације рудника лискуна⁹ код села Степинци у Велешком крају.¹⁰ Поменуте акције нису остале незапажене у немачкој документацији. Тако се у извештају немачког војноекономског официра у Софији, од 24. октобра 1942. године, наводи да су у септембру рудник Бабуна напали „комунисти“, па је од бугарске војске захтевао заштиту рудника. Исти званичник је касније изјавио да је због акција које је бугарска полиција предузела против „банди“¹¹ обустављена производња рудника у околини Прилепа.¹² Готово истовремено, 24. октобра 1942. године, на-

⁶ *Македонска енциклопедија*, (Скопје: МАНУ, 2009), т. I, 257.; Дане Петковски, Владо Стрезовски, *Борбена дејства у Западној Македонији 1941–1944* (Београд: Војноиздавачки завод, 1983), 37, 66-80.; В. Ивановски, *Ослободителната војна во Западна Македонија 1941-1944*, (Скопје: 1973), 108-109.; *Извори...* т. I, кн. 1, док. 35, 214. док. 45, 293-303, док. 46, 308-312.; док. 48, 322-323.; док. 51, 340-350.; М. Апостолски, „Воената организација во периодот на НОБ и Револуцијата во Македонија“, у: *Ослободителната војна и Револуцијата 1941-1944*, (Скопје: ИНИ, 1972), 81-82.; Рубинчо Белчоски, „Докажавте како треба да се гине...“, в. *Борец*, г. V, бр. 43 (2010), 16-17.

⁷ Марјан Димитријевски, *Политиката...*, 68-69.

⁸ Исто је организовао др Роберт Диргел. *Njemačka obaveštajna služba*. knjiga IV. Srbija, Makedonija, Crna Gora. Državni sekretarijat za unutrašnje poslove FNRJ, Uprava državne bezbednosti, III odeljenje. (Beograd: 1959), 871, 883.

⁹ Силикатни минерал.

¹⁰ Марјан Димитријевски, *Политиката...*, 70.

¹¹ Термин који користе институције Трећег рајха за антифашистичке и ослободилачке покрете у окупираној Европи током Другог светског рата.

¹² Томо Ристовски, Прилеп и Прилепско во 1941-1942 година низ германската документација“, *Прилеп и Прилепско во НОВ 1941 година...*, 149.

паднут је рудник хрома код села Лојане у кумановској области. Том приликом су били уништени и одузети технички уређаји (опрема), нивелациони планови и затечени прехранбени артикли.¹³

Након оваквог развоја прилика и поменутих напада, у сарадњи са бугарским властима, у децембру 1942. године извршена је реорганизација и јачање службе за заштиту рудника.¹⁴ Реорганизована је и војна обавештајна служба и формирано је неколико њених теренских испостава, док је тајна војна полиција Вермахта појачала своје активности. Једно од њених одељења пратило је развој оружаног отпора и кретање партизанских јединица у Македонији.¹⁵ Од бугарског министарства одбране затражено је и распоређивање бугарске војске у угроженим подручјима која је требало да блиско сарађује са службом за заштиту рудника.¹⁶ Затим су, до јесени 1943. године, ради додатног обезбеђења рудника и рудопрерађивачких погона у Вардарској Македонији, пребачена и два одреда „Војнокономског рударског батаљона југоистока”.¹⁷ Њима се придружило и 120 бугарских полицајаца који су ангажовани још раније.¹⁸ Међутим, према немачким проценама, тако организована служба заштите рудника и даље је била незадовољавајућа, па су ангажована још четири одреда бугарске војске.¹⁹

У зиму 1942/1943. Македонски народноослободилачки покрет наставио је да се развија. Томе је много допринело именовање Светозара Вукмановића Темпа, делегата Централног комитета (ЦК) КПЈ и Врховног штаба Народноослободилачке војске Југославије (НОВЈ). Одмах је формирана Комунистичка партија Македоније (КПМ), као и пет оперативних зона у Вардарској Македонији са својим штабовима, непосредно одговорним за организовање оружане борбе и омасовљење партизанског покрета. Реорганизован је и некадашњи Главни

¹³ Томо Ристовски, „Куманово и Кумановско во 1941-1942 година низ германската документација”, *Куманово и Кумановско во НОВ 1941-1942 година*, (Материјали од Научниот собир одржан на 12, 13. и 14. декември 1978. година) (Куманово: Општински одбор на Сојузот на здруженијата на борците од НОВ, 1980), 515-516.

¹⁴ Марјан Димитријевски, *Политиката...*, 71.

¹⁵ *Исто*, 71-72., *Нјемачка обавештајна служба*. књига IV..., 881, 902.

¹⁶ Томо Ристовски, Прилеп и Прилепско во 1941-1942 година низ германската документација..., 150.

¹⁷ „Група армија Е”. The National Archives and Records Administration (NARA), микрофилм (М) Т 311, ролна (Р) 1189, 000567-000568.

¹⁸ Томо Ристовски, „Прилеп и Прилепско во 1941-1942 година низ германската документација”..., 150.

¹⁹ Томо Ристовски, „Злетовските рудници согледани низ наша и германска документација со посебен осврт врз нападот на 3. IV 1944 година”, у: *Кочани и Кочанско во НОВ 1941-1945*, уредник: Ванчо Андонов (Кочани: Општински одбор на Сојузот на здруженијата на борците од НОВ, 1985), 361.

штаб НОПОМ-а, који је преименован у Главни штаб Народноослободилачке војске и партизанских одреда Македоније (НОВ и ПОМ).²⁰ Нешто касније, после Преспанског састанка ЦК КПМ, 2 августа 1943. године, приступило се стварању већих војних јединица, које су НОВ-у и ПОМ-у дале карактер регуларне војске.²¹

У међувремену, за прикупљање обавештајних података и борбу против НОБ-а и ПОМ-а, немачка војна обавештајна служба у Вардарској Македонији организује специјалну команду Бирман („Sonderkommando Biermann”), на челу са поручником Херманом Бирманом, у којој је у почетку било око 20 Албанаца, а касније је бројала око 60 бораца – Албанаца, Македонаца и Руса – Белогардејаца.²² Нешто касније, током септембра 1943. године, иста служба је припремила опширан и детаљан извештај, који анализира актуелну политичку и војнобезбедносну ситуацију у Вардарској Македонији. Поред тога што се говорило о изгубљеном утицају Трећег рајха и Бугарске, јаким комунистичким тенденцијама међу становништвом и настанку македонизма (националне независности), забележено је и повећање броја партизана, као и њихово присуство у подручју Велеса, Штипа, Кочана, Криве Паланке и Прилепа, иако су то, како се наводи у извештају, области у којима су становници до тада били изразито пробугарски оријентисани.²³

Пре капитулације Италије, Трећи рајх је извршио велику реорганизацију сопствених војнотериторијалних и војнооперативних команди на Балканском полуострву.²⁴ Са источног фронта пребачена

²⁰ Извори..., т. I, кн. 2, док. 26, 107117; док. 28, 120-125.; *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа*, т.VII, кн. 1, (Београд: Војноисториски институт, 1952), док. 64, 201-206; док. 68, 217-222.; док. 70, 226-228.; Историјски архив Комунистичке партије Југославије 1941-1944, Београд, 1951, т. VII, док. 72, 214-217.

²¹ Извори..., т. I, кн. 2, док. 26, 107117. Владо Ивановски, „Времето и местото на формирањето на Комунистичката партија на Македонија”, у: *Слободните територии во Македонија во 1943 година*, (Скопје: ИНИ, 1973), 69-78.; Владо Ивановски, *Преспанскиот состанок на ЦК КПМ* (Скопје: ИНИ, 1983), 146.; Миле Тодоровски, *Партизанските одреди и Народноослободителната војска на Македонија во Ослободителната војна и Револуцијата 1941-1944* (Скопје: ИНИ, 1972), 77-80.

²² Јован Павловски, *Судењето како последен пораз* (Тетово: Центар за информирање и издавачка дејност „Полог”-Тетово, 1966), 147-149., *Немачка обавештајна служба*. knjiga IV..., 876.

²³ Марјан Димитријевски, *Третиот Рајх и Македонија 1941-1945*. документи. том 1. книга 1. (Скопје: ИНИ, 1996).

²⁴ Двадесет шестог августа 1943. године успостављена је нова команда „Врховни командант Вермахта за Југоисток” (Група армија Ф), под чијом су стратешком командом биле и Групе армија Е и 2. оклопна армија. Percy Ernst Schramm, *Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht*. Band III/1. Bernard & Graefe Verlag, München, 1982, 1015, Walther Hubatsch, *Hitlers Weisungen für die Kriegführung 1939-1945*. Bernard & Graefe Verlag für Wehrwesen, Frankfurt am Main, 1962, док. бр. 48/3, 224-227.

је и команда 2. оклопне армије, под чију команду је стављено више армијских корпуса, укључујући XXI брдски корпус,²⁵ са седиштем у Тирани, у чијем оперативном подручју су у почетку биле Албанија, западна Македонија, Косово и Метохија и Црна Гора.²⁶ Врховна команда Вермахта је припремила и војнооперативни план, назван „Осовина“, који је предвиђао разоружање италијанске војске и заузимање територија под италијанском окупацијом Балканског полуострва,²⁷ што је успешно реализовано током септембра 1943. године. Међутим, због географске изолованости, неприступачног терена, лоше саобраћајне инфраструктуре и недостатка оперативних јединица, релативно брзо заузете велике територије нису се могле у потпуности контролисати. У такве области спадао је западни део Македоније, где су партизани ослободили значајне територије, укључујући и Кичево и Дебар.

Након таквог развоја војнобезбедносне ситуације, у команди 2. оклопне армије, средином октобра 1943. године, почело је да се размишља о реализацији војне операције за „чишћења“ западне Македоније, која је носила кодни назив „Еделвајс“. Она још више добија на значају након директиве Адолфа Хитлера од 5. новембра 1943. године, издате по претходном споразуму са бугарским властима „за чишћење тетовско – дебарско – струшко – кичевске области од комуниста“..., која је захтевала потпуно заузимање поменутог простора.²⁸ С тим у вези, војнообавештајно одељење на терену, уз помоћ бугарских војних власти и њихових домаћих сарадника, припремило је неколико војнообавештајних извештаја који говоре о структури и организацији НОВ-а и ПОМ-а.

У једном од тих извештаја, датираног 7. новембра 1943. године, каже се да је област Кичево – Дебар – северно од Струге улазила у две оперативне зоне и да се ГШ НОВ-а и ПОМ-а налазио на простору између села Песочани и Црвене Воде, где је био и импровизовани аеродром за пријем савезничке војне помоћи. Главни штаб су чини-

²⁵ Georg Tessin, *Verbande und Truppen der deutschen Wehrmacht und Waffen-SS im Zweiten Weltkrieg 1939-1945*. 2. Band. (Frankfurt/Main: Verlag E.S. Mittler & Sohn GmbH, 1966), 92., Neugliederung im Südosten vom 18. 8. 1943. OKW/WFSt/Op(H) Nr. 004375/43 g.Kdos. Percy Ernst Schramm, *Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht*. Band III/1..., 1453-1454.

²⁶ Aufstellung des Gen.Kdo. XXI Geb. A.K und des Mil. Bfh. Südost. Ia/Id Nr. 2371/43 g Kdos. 29. 7. 43. Група армија Е. NARA, M T 311, P 176.

²⁷ Walther Hubatsch, *Hitlers Weisungen für die Kriegführung 1939-1945...*, док. бр. 48/3, 223-224., Percy Ernst Schramm, *Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht*. Band III/1..., 850, 889-890.

²⁸ Група армија Ф. NARA M T 311, P 285, 0773.

ли: „Дончо,²⁹ Марко,³⁰ Мајски (Петар Пирузев), Венко Марковски (писац из Скопља), Андро³¹ и четири Енглеза”.³²

Што се тиче јединица НОВ-а и ПОМ-а, исти извештај односи се на шест батаљона: три македонска, два српско-црногорска и један албански батаљон. О структури и организацији првог македонског батаљона ништа се није знало, за други се тврдило да га је предводио Андреа³³ са борцима који су били наоружани са 50-60 пушака и око 20 британских аутомата, док је трећим батаљоном, сматрало се, командовао Левко звани Тарзан из села Карбинци.³⁴ Посебно је било наведено да су тај батаљон чинили Македонци опремљени британским униформама и наоружањем сличним оном у другом батаљону.

Према истом извештају, два српско-црногорска батаљона била су под командом Марка,³⁵ Лазета³⁶ и Еламија.³⁷ Трећину њиховог борачког састава чиниле су жене, а њихови команданти носили су британске униформе. Албански батаљон је предводио Демир,³⁸ политички комесар Џемаил Аголи,³⁹ док је други вођа био Неџад Аголи.⁴⁰

Војна операција „Еделвајс” изведена је у две фазе, између 16. новембра и 7. децембра 1944. године. Услед наглог погоршања свог војнооперативног и тактичког положаја, ГШ НОВ-а и ПОМ-а донео је одлуку за продор, тј. повлачење главнине својих снага, односно 1. македонско-косовске народноослободилачке ударне бригаде (1. МКНОУБ)

²⁹ Михајло Апостолски – Дончо, командант ГШ НОВ-а и ПОМ-а.

³⁰ Елисие Поповски – Марко, припадник Народноослободилачког и комунистичког покрета Македоније, шпански борац, учесник антифашистичког рата у вардарском делу Македоније. Године 1943. био је политички комесар Прве оперативне зоне НОВ-а и ПОМ-а и члан Главног штаба НОВ-а и ПОМ-а. У новембру 1943. преговарао је са немачком командом у Струги о размени немачких војних заробљеника са македонским комунистичким политичким затвореницима. Македонска енциклопедија..., т. II, 1196.

³¹ Страхил Гигов – Андро, члан ЦК КПМ и заменик политичког комитета Генералштаба Македоније.

³² Чланови две британске војне мисије, који су, у септембру и октобру 1943, успоставили везу са ГШ НОВ-а и ПОМ-а и затим подржавали његове акције до краја рата. Тодор Чепреганов, *Британската управа за специјални операции (СОЕ) во Македонија: Британските воени мисии во Македонија* (Скопје: ИНИ, 2001), 62-64.

³³ Није могуће утврдити о којој се особи ради.

³⁴ Левко Стефановски – Тарзан био је, 1943. године, командант Првог партизанског одреда Прве оперативне зоне. Зборник докумената..., т. VII, кн. 1, док. 116, 399.

³⁵ Елисие Поповски – Марко.

³⁶ Није могуће утврдити о којој се особи ради.

³⁷ Није могуће утврдити о којој се особи ради.

³⁸ Вероватно се односи на Хамдију Демија, који је у јесени 1943. године био члан ГШ НОВ-а и ПОМ-а и командант Прве оперативне зоне НОВ-а и ПОМ-а.

³⁹ Кемал Аголи је, у јесени 1943. године, био политички комесар једног батаљона Прве македонско-косовске бригаде.

⁴⁰ Неџад Аголи је, у јесени 1943. године, био начелник штаба Прве оперативне зоне НОВ-а и ПОМ-а. „2. оклопна армија”. NARA M T 313, P 487, 001167.

у Егејску Македонију. Пробој је започео 5/6. децембра 1943. године из атара с. Салтино, у правцу огранака планине Галичице. Правац кретања је био: Дебарца – Преспа – с. Герман – с. Буф – Нице – Караџова, након чега су, после једанаест дана тешког марша, јединице стигле до с. Фуштани (Φούστανη) у данашњој северној Грчкој.⁴¹

Крајем 1943. и почетком 1944. године, Мегленско је постало значајно упориште НОВ-а и ПОМ-а и Грчке националноослободилачке војске (ЕЛАС). Отуда су реализоване офанзивне акције према осталим регионима Македоније, пре свега у оквиру тзв. Фебруарског похода јединица НОВ-а и ПОМ-а 1944. године. Због овакве ситуације, немачки командант области „Солун – Егеј”, генерал-потпуковник Курт Пфлуград, добио је директиву од врховне команде Групе армија Е „да уништи разбојнички центар” дуж немачко-бугарске демаркационе линије у Македонији, да обезбеди саобраћајне комуникације Солун – Скопље, Солун – Битољ, односно „да очисти подручје Воден – Лерин”..., о чему се позитивно изјаснила и Врховна команда Вермахта.⁴²

У војнообавештајном извештају од 24. фебруара 1944. каже се: „На подручју Лерина, Костура и Сobotског, концентрисане су банде које чине Грци, Срби, Бугаро-Македонци⁴³ и мањи број Албанаца, као и избеглице различитих нација (руски ратни заробљеници, руски НК-В, ⁴⁴ Пољаци, бугарски дезертери⁴⁵) и где се, према последњим извештајима, знатно повећао број Бугаро-Македонаца и Срба. Поменуте банде, према заплењеној документацији, су под командом III оперативне зоне Ослободилачке војске и партизанских група Македоније, под вођством Тита”... Даље се процењује да су тек након реализације војних операција „Слон” и „Волк”,⁴⁶ неке од банди уништене. Неке ће се повући северно од демаркационе линије, док ће неке остати на поменутом подручју, али ће се пасивизирати.⁴⁷

⁴¹ Вlado А. Ивановски, *Ослободителната војна во Западна Македонија 1941-1944...*, 186-188.

⁴² „Den Raum Edessa-Florina zu säubern”...Percy Ernst Schramm, *Kriegstagebuch des Oberskommandos der Wehrmacht*. Band III..., 1373.,

⁴³ Самовољни етнички назив за словенско становништво у Грчкој, у складу са стратешким интересом Трећег рајха, а можда се мисли на македонске партизане, који су из Бугарске продрли у немачку окупациону зону у Македонији.

⁴⁴ Помоћно особље Вермахта, углавном совјетски ратни заробљеници.

⁴⁵ Партизани из батаљона „Христо Ботев” – бивши припадници бугарске војске.

⁴⁶ Војне операције Вермахта, изведене у првој половини јануара 1944. године, у пограничном појасу дуж немачко-бугарске демаркационе линије у Македонији, у сарадњи са бугарском војском у Вардарској Македонији (5. бугарска армија). Роберто Трајковски, *Вермахтот и Егејскиот дел на Македонија (1941-1944 година)* (Скопје: Сојуз на Антифашисти-Антифа, 2019), 122-133.

⁴⁷ „Група армија Е”. NARA M T 311 P 182, 00342-000345.

Истовремено, 4. одељење за радио-обавештајне послове и анализу Група армија Е, са седиштем у Солуну, пресрело је неколико радио-телеграма НОВ-а и ПОМ-а. Вермахт је сазнао за успостављање директне радио-телеграфске везе између ГШ ЕЛАС-а и ГШ НОВ-а и ПОМ-а;⁴⁸ да је средином јануара 1944. године НОВ и ПОМ отпратио четири америчка пилота оборена у Црној Трави (Србија) на грчку територију;⁴⁹ о војним дејствима НОВ-а и ПОМ-а током војних операција „Слон” и „Вук”, као и о активностима у вези са формирањем „Балканског штаба”.⁵⁰

У оквиру пролећних офанзивних дејстава ГШ НОВ-а и ПОМ-а у источној Македонији, 3. МНОУБ и Косовски партизански одред, 3. априла 1944. године, напали су руднике Добрево и Пробиштип („Злетовске руднике”),⁵¹ које су, поред бугарског обезбеђења, обезбеђивали и припадници 4. војно-рударског батаљона Југоистока.⁵² Они су били потпуно изненађени нападом, у којем су погинула два припадника Вермахта, а четири је било тешко и 12 лакше повређених. У извештају о нападу наведено је да је „непријатељ” бројао не-

⁴⁸++++KR HMSXW NR. 11 4. 1. 44 1720==. „Група армија Е”. NARA M T 311, P 179.

⁴⁹+++SSD-- HMSXW 052 15. 1. 44 1930==. Исто.

⁵⁰ Auszag aus den Hunter-Meldungen der Dienststelle F.P. Nr. 31208. Abt. W. Исто. Крајем 1942. и почетком 1943. године, предузимањем војно-политичке стратешке иницијативе антифашистичке коалиције, створене су могућности за ближу сарадњу левих покрета отпора на крајњем југоистоку Европе. Таква иницијатива практично је потекла од Јосипа Броза Тита. На тај задатак упућен је у Македонију Светозар Вукмановић Темпо, као делегат ЦК КПЈ и ГШ НОВ-а и ПОЈ-а, на почетку 1943. године. Његов примарни задатак био је да координира сарадњу између балканских ослободилачких покрета, па је осмислио и конкретизовао иницијативу за оснивање штаба народноослободилачких војски балканских земаља, односно Балкански штаб (БШ). У ту сврху одржао је неколико састанака са представницима комунистичких партија Грчке, Албаније и Бугарске, у периоду јун-август 1943. године, али практично без резултата, па су, крајем 1943. године, активности на стварању БШ потпуно обустављене. Svetozar Vukmanović Tempo, *Revolucija koja teče* (Zagreb: Globus, 1982), kn. 2 i 3.; S. Vukmanović –Tempo, *Sjećanja iz Narodnooslobodilačke borbe u Makedoniji, Makedonija od ustanka do slobode 1943-1945*, (Beograd: Vojnoizdavački inovinski centar, 1987), 333.; С. Вукмановић – Темпо, *Борба за Балканот*, (Скопје: Мисла, 1982), 526.; Ристо Кирјазовски, „Штабот на народноослободителните војски на балканските земји”, *Историја*, XXVI-XXVII/1-4 (Скопје: ИНИ, 1992), 59-70.; Branko Petranović, *Balkanska federacija 1943-1948* (Beograd: IKP Zaslou, 1991), 206.; Александар Литовски, „Соработката на ослободителните движења на Македонија, Албанија, Грција и Бугарија и иницијативата за создавање Балкански штаб во 1943 година”, *Зборник на трудови на НУ Завод и музеј - Битола*, 15(2004), 57-70.; Миле Михајлов, „Идејата на Светозар Вукмановић-Темпо за создавање на Балкански штаб во 1943 година”, *ГИНИ XLIII*, 2(1999), 49-60.

⁵¹ Томо Ристовски, „Злетовските рудници согледани низ наша и германска документација со посебен осврт врз нападот на 3. IV 1944 година”, у: *Кочани и Кочанско во НОВ 1941-1945*, уредник: Ванчо Андонов, (Кочани: Општински одбор на Сојузот на здруженијата на борците од НОВ, 1985), 362.

⁵² У саставу од 1 офицер-а, 10 подофицири и 102 војника. „Група армија Ф”. NARAM T 311, P 189, 000568.

колико стотина бораца, и да је имао за циљ да уништи објекте у руднику и заплени све што је могло да се искористи.⁵³ Партизанска тактика је оцењена као изненадни напад под окриљем мрака.⁵⁴

У наредном периоду, до коначног ослобођења Вардарске Македоније, 19. новембра 1944. године, Народноослободилачка и антифашистичка борба добија карактер масовног оружаног устанка. Војнообавештајни извештаји Вермахта о структури и организацији НОВ-а и ПОМ-а, као и њеним борбеним дејствима у том периоду су бројни, чак и свакодневни, а у свима се помиње већи број партизанских јединица, као и њихових борбених дејстава, која су из дана у дан погоршавала ситуацију и положај снаге Вермахта. У овом контексту може се, као пример, навести део извештаја Врховне команде Група армија Ф од 30. септембра 1944. године, у којем се, поред осталог, каже: „Стање у вези са бандама у Македонији и Тракији, као последица мобилизације цивила и бивших припадника бугарске војске од краја августа 1944. знатно се погоршало”... Затим се наводе подаци о формирању неколико бригада, у неколико рејона Вардарске Македоније, па чак и о формирању 41. македонске народноослободилачке дивизије, као и њено бројно стање.⁵⁵

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори

The National Archives and Records Administration

„Група армија Ф”:

- NARA M T 311, P 285.

„Група армија Е”:

- NARA M T 311, P 176;

- NARA M T 311, P 179;

- NARA M T 311 P 182;

- NARA M T 311, P 189.

„2. оклопна армија”

- NARA M T 313, P 487.

Bundesarchiv-Militärarchiv Freiburg im Breisgau

„Врховни командант Вермахта за Југоисток”:

- RW 29/44.

⁵³ Радило се о 3. МНОУБ-у и српским партизанским јединицама из јужне Србије, које су тада биле под командом ГШ НОВ-а и ПОМ-а.

⁵⁴ Wi-Bergbau-Btl. Sudost. Abt. Ia. Br. B. Nr. 424/44 geh. O.U., den 7 April 1944. Bundesarchiv-Militärarchiv Freiburg im Breisgau RW 29/44.

⁵⁵ *Ослободувањето на Битола и Битолско октомври-ноември 1944 година-документи*. Уредник: Александар Литовски, Роберто Трајковски (Битола: Здружение „19 Ноември”, 2020), док. бр. 13, 67-68.

Објављени извори

Димитријевски, Марјан. *Третиот Рајх и Македонија 1941-1945*. документи. том 1. книга 1. Скопје: ИНИ, 1996.

Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа, т. VII, кн. 1, Београд: Војноисторијски институт, 1952.

Zbornik dokumenata o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije. том 12. knjiga 1. Dokumenata Nemačkog Rajha 1944-1945. VII, Beograd: Vojnoistorijski institut, 1973.

Извори за ослободителната војна и револуција во Македонија 1941-1945, том I. книга 1, Скопје: ИНИ, 1968.

Историјски архив Комунистичке партије Југославије 1941-1944, Београд, 1951, т. VII.

Литовски, Александар, Трајковски Роберто. *Ослободувањето на Битола и Битолско октомври-ноември 1944 година-документи*. Битола: Здружение 19 Ноември, 2020.

Njemačka obaveštajna služba. knjiga IV. Srbija Makedonija Crna Gora. Državni sekretarijat za unutrašnje poslove FNRJ Uprava državne bezbednosti III odeljenje. Beograd: 1959;

Schramm Percy Ernst, *Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht. Band III/1*. München: Bernard & Graefe Verlag, 1982; Fuehrer Directives and other top-level directives of the German armed forces 1939-1941. US Government, Washington, D.C., 1948;

Hubatsch, Walther. *Hitlers Weisungen für die Kriegführung 1939-1945*. Frankfurt am Main: Bernard & Graefe Verlag für Wehrwesen, 1962.

Литература

Монографије

Брезоски, Велимир. *Комунистичка партија на Македонија 1941-1944*. Скопје: ИНИ, 2003.

Димитријевски, Марјан. *Политиката на Третиот Рајх кон Македонија 1933-1945 година*. Скопје: ИНИ, 2001.

Ивановски, Владо. *Ослободителната војна во Западна Македонија 1941-1944*. Скопје: ИНИ, 1973.

Ивановски, Владо. *Преспанскиот состанок на ЦК КПМ*. Скопје: ИНИ, 1983.

Литовски, Александар. *Македонската националослободителна платформа во Втората светска војна*. Скопје: Сојуз на здруженијата на Македонците од Егејскиот дел на Македонија – Скопје, 2008.

Литовски, Александар. *Соработката на националослободителните движења од Вардарскиот, Егејскиот и Пиринскиот дел на Македонија во Втората светска војна (1941-1944)*. Битола: Здружение на Македонците од Егејскиот дел на Македонија-Битола, 2012.

Лукач, Душан. *Treći rajh i zemlje jugoistočne Evrope 1941-1945*. Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, Beograd, Balkanološki institut Srpske akademije nauka i umetnosti, 1987.

Македонска енциклопедија, Скопје: МАНУ, 2009, т. I и II.

Павловски, Јован. *Судењето како последен пораз*. Тетово: Центар за информирање и издавачка дејност „Полог“-Тетово, 1966.

Петковски, Дане, Стрезовски, Владо. *Борбена дејства у Западној Македонији 1941-1944*. Београд: Војноиздавачки завод, 1983.

Спасовски, Александар. *Скопски народноослободилачки партизански одред*. Београд: Војноиздавачки завод, 1971.

Тодоровски, Миле. *Партизанските одреди и Народноослободителната војска на Македонија во Ослободителната војна и Револуцијата 1941-1944*. Скопје: ИНИ, 1972.

Тошкова, Витка. *България и Третиот Райх (1941-1944)*. София: Политички отношения. Наука и искусство, 1975.

Трајковски, Роберто. *Вермахтот и Македонија (1943-1944) година*. Битола: Аз-буки, СБМ-Битола, 2018.

Трајковски, Роберто. *Вермахтот и Егејскиот дел на Македонија (1941-1944 година)*. Скопје: Сојуз на Антифашисти-Антифа, 2019.

Чепреганов, Тодор. *Британската управа за специјални операции (СОЕ) во Македонија: Британските воени мисии во Македонија*. Скопје: ИНИ, 2001.

Чланци

Апостолски Михајло, „Воената организација во периодот на НОБ и Револуцијата во Македонија”, У: *Ослободителната војна и Револуцијата 1941-1944*, Скопје: ИНИ, 1972.

Апостолски Михајло, „Секавање на еден од првите состаноци на Покраинскиот штаб за Македонија”, У: *Скопје во Ослободителната војна и Револуцијата 1941-1945*, т. I, кн. 1, Скопје: ИНИ, 1984.

Белчески Рубинчо, „Докажавте како треба да се гине, весник”, *Борец*, г. V, бр. 43(2010).

Димитријевски Марјан, „Интересот на Третиот Рајх кон Југоисточна Европа и Македонија во периодот 1933-1945 година”, *Гласник на Институтот за национална историја ГИНИ*, XXXXIII, бр. 1(1999).

Ивановски Владо, „Времето и местото на формирањето на Комунистичката партија на Македонија”, У: *Слободните територии во Македонија во 1943 година*, Скопје: 1973, 69-78.;

Ристовски Томо, „Прилеп и Прилепско во 1941-1942 година низ германската документација”, У: *Прилеп и Прилепско во НОВ 1941 година*. Скопје: Култура, 1976.

Ристовски Томо, „Куманово и Кумановско во 1941-1942 година низ германската документација”, У: *Куманово и Кумановско во НОВ 1941-1942 година*, Куманово: Општински одбор на Сојузот на здруженијата на борците од НОВ, 1980.

Ристовски Томо, „Злетовските рудници согледани низ наша и германска документација со посебен осврт врз нападот на 3. IV 1944 година“, У: *Кочани и Кочанско во НОВ 1941-1945*, Кочани: Општински одбор на Сојузот на здруженијата на борците од НОВ, 1985.

prof. Dr. Aleksandar Litovski

Institut of national history
Skopje, Republic of North Macedonia
E-mail: acelitobitola@gmail.com

Dr. Roberto Trajkovski

SCS Taki Daskalo
Bitola, Republic of North Macedonia
E-mail: trajkovski.robert@yahoo.com

THE DEVELOPMENT OF NATIONAL – LIBERATION AND ANTI – FASCIST STRUGGLE IN VARDAR MACEDONIA IN 1941–1944 ACCORDING TO WEHRMACHT’S RECORDS

(Summary)

Although the Vardar part of Macedonia was briefly under the direct occupation of the Third Reich between 1941 and 1944, the documentation of the Wehrmacht represents a large database for the beginning and rise of the Macedonian liberation and anti-fascist movement, in all its phases, starting from the autumn 1941 to the late autumn 1944. The most of the documents are those of the military and intelligence character, but also some political, economic, cultural and national aspects related to the Vardar part of Macedonia and Macedonian liberation and anti-fascist movement are presented in them. In this paper the authors are concentrated on several important historical milestones related to the elaborated historical problematics with analyzing, synthesizing and evaluating the documentation of some military-operational-territorial commands and services-institutions of the Wehrmacht.

KEY WORDS: *Vardar part of Macedonia, World War II, Wehrmacht, Macedonian liberation and anti-fascist movement*